

MUTEZİLE ÂLİMİ KÂ'BÎ'NİN KELÂMCILIĞI VE TEVHİD KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Fikret SOYAL*

Makale Geliş: 01.04.2019

Makale Kabul: 09.05.2019

ÖZET

Mu'tezile'nin Bağdat ekolüne mensup bir kelâm bilgini olan Kâ'bî, Basra ve Bağdat gibi ilim merkezlerinde bulunduktan sonra bir süre Horasan'da yaşamıştır. Mu'tezile içinde reislik derecesine ulaşan Kâ'bî, bir misyon gereği Horasan'a gitmiş ve bölgede Mu'tezilî görüşlerin yayılmasını sağlamıştır. Bu yüzden özelde Ka'bî'nin, genelde Mu'tezile'nin kelâmî görüşleri İmam Mâtürîdî tarafından eleştiriye tabi tutulmuştur. Öte yandan Kâ'bî'nin kaleme aldığı birçok eser arasından en önemlisi olan *Kitâbu'l-mağâlât*, Eş'arî'nin *Mağâlât*'ının da kaynakları arasında yer almıştır.

Esasında müstakil bir eser olan, fakat daha sonra Ka'bî tarafından *Kitâbu'l-mağâlât*'ın beşinci bölümü yapılan *'Uyûnü'l-mesâ'il ve'l-cevâbât* isimli eseri, kelâmî polemiklere yer verdiği önemli bir eserdir. Ağırlıklı olarak varlık konusunu ele alan bu eser, bilgi ve sıfat konularını da ihtiva etmektedir. Burada Kâ'bî, sıfat anlayışının çerçevesini ortaya koyarak tevhîd algısını ve bununla ilgili delilleri açıklamaktadır.

Bu makalede genel olarak Kâ'bî'nin kelâmî yöntemi, temel görüşleri ve Mu'tezile içindeki rolü ele alınmış, özelde ise tevhîd ilkesi hakkındaki düşünceleri *'Uyûnü'l-mesâ'il ve'l-cevâbât* adlı eseri üzerinden değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Kâ'bî, Mâtürîdî, Tevhîd, *'Uyûnü'l-mesâ'il*.

A REVIEW ON THE SCHOLARHIP OF MU'TAZİLİ THEOLOGIAN AL-KA'BÎ REGARDING HIS VIEWS ON TAWHĪD

ABSTRACT

Al-Ka'bî is a theologian of the Baghdad Mu'tazila School, who lived mostly in Khorasan after being in the scholarly circles of Basra and Baghdad. Being one of the eminent scholars of Mu'tazila, he travelled to Khorasan as a mission to spread the Mu'tazilî views in the region. For, al-Mâtürîdî's general criticism on the Mu'tazila usually targets al-Ka'bî. On the other hand, the most important work of al-Ka'bî among many, *Kitâb al-Mağâlât*, was also among the sources of al-Ash'arî's *Mağâlât*.

Authored primarily as a separate work, *'Uyûn al-masâ'il wa'l-jawâbât* is on the theological polemics that soon incorporated as the fifth chapter of his *Kitâb al-Mağâlât*. Though it mainly holds

* Dr. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, fikretsyl@yahoo.com

discussions on existence, it also includes different topics on knowledge and divine attributes. In his work, al-Ka'bî examines the Mu'tazila perception of tawhid by framing the understanding on divine attributes and explaining his proofs on it.

In this article, al-Ka'bî's method of Kalâm in general, his principal views and his role in the Mu'tazila have been taken into account and his elaboration of the tawhid principle has been analysed in accordance to his work *'Uyûn al-masâ'ilwa'l-jawâbât*.

Keywords: Kalâm, Mu'tazila, al-Ka'bî,al-Mâtürîdî, Tawhîd, *'Uyûn al-masâ'il*.

GİRİŞ

Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed el-Belhî el-Kâ'bî (ö. 319/931), Mu'tezile'nin Bağdat ekolüne mensup olup Ka'biyye fırkasının reisi olarak bilinmektedir.¹ Kâ'bî'nin Bağdat ekolünün önderi olması, ekol içindeki konumunu daha kolay anlamamızı sağlamaktadır.² Ebû Mansûr el-Mâtürîdî tarafından şiddetli bir şekilde tenkide tabi tutulması ve Ebu'l-Hasan el-Eş'arî başta olmak üzere Bağdâdî ve Şehristânî'nin ondan yararlanması, Kâ'bî'nin kelâmî yönüyle ilgili önemli ipuçları vermektedir. Onun Mu'tezile ekolü içindeki bu önemli konumu ve başta Mâtürîdî olmak üzere Ehl-i Sünnet kelâmcıları tarafından eleştirilen bir isim olması, Kâ'bî'nin kelâmî görüşlerini incelemeyi gerekli kılmaktadır.

Mu'tezilî âlimlerin İslam düşüncesine katkılarını tespit etmek adına coğrafi yayılma alanlarını ve temsilcileri bilmenin önemi açıktır. Bu mada, Kâ'bî'yi gündeme getiren başka bir husus, onun Mu'tezile'nin Horasan bölgesinde temsil edilmesini sağlamasıdır. Bölgedeki ilk Mu'tezilî'nin Vâsıl'ın talebesi Hafs b. Sâlim olduğu nakledilmektedir. Kâ'bî, Horasan bölgesinde çok büyük bir ilgiyle karşılanmış ve fikirleri geniş bir kitle tarafından benimsenmiştir.³

Eş'arî ve Mâtürîdî'nin oluşturduğu Ehl-i sünnetin Mu'tezile ile yaşadıkları polemikler, aynı zamanda kelâm metodolojisi açısından da değerlendirilir.

1 Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, y.y. Beyrut 1996, C. 11, s. 25; Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebu Yakub İshak İbn Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Yusuf Ali Taviil Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1996, C. 1, s. 614; Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fıraç*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Dârü't-Tûras, Kahire t.s. s. 181.

2 Murat Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekolleri (Şahıslar ve Görüş Ayrılıkları)*, Sonçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 127.

3 Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklîleşme Süreci: Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebü'l-Hüzeyl Allâf*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, s. 141; Yunus Kaplan, *Horasan Mu'tezilesi ve Ebu'l-Kâsım el-Kâ'bî'nin Hayatı*, Yüksek Lisans, Marmara Üniversitesi 2006, s. 50-51; Acar, *Ebu'l-Kâsım el-Kâ'bî'nin Makâlât'ında Mu'tezileyi Ele Alış Şekli*, s. 12.

dirmeyi gerekli kılmaktadır. Eş'ârî'nin Mu'tezile'nin merkezi sayılan bir bölgede yaşamış olması, en önemlisi hayatının bir kısmını Mu'tezilî olarak geçirmesi, onun Mu'tezile'ye olan ilgisini anlamayı kolaylaştırmaktadır. Ancak Mâtürîdî Mu'tezile'nin önemli merkezleri sayılan Basra ve Bağdat bölgelerinden uzak olan Semerkand'da yaşamasına rağmen Mu'tezile'yi ve görüşlerini değerlendirir. Kâ'bî'nin Horasan bölgesinde Mu'tezilî görüşleri yayması ve kendisine taraftar toplaması,⁴ Mâtürîdî'nin bu bilgilere nasıl ulaştığı sorusuna bir cevap olabilir.

Kâ'bî'nin en önemli eserleri arasında sayılan *Kitâbü'l-mağâlât*'ın mukaddimesinde ifade ettiği üzere⁵ esere “nazâr ve bilgi” ile başladıktan sonra asıl konusu olan fırkalara ve onların görüşlerine geçmiştir. *Uyûnü'l-mesâ'il*'de aynı meseleyi işlerken yine *Mağâlât*'a atıfta bulunarak bilgi ile ilgili orada ele almadığı bazı hususları burada inceleyeceğini ifade eder.⁶

Uyûnü'l-mesâ'il adlı eserinde ağırlıklı olarak isbât-ı vâcib işlenmiştir. Bundan dolayı kelâmî diğer meselelerden ziyade Kâ'bî'nin tevhîd anlayışı ve bununla ilgili deliller üzerinde durulmasının önemi açıktır. Nitekim Kâ'bî, mezhebî aidiyetin etkisiyle olsa gerek, Allah'ın varlığının delillerinden hudûs delili üzerinde daha fazla durmuştur. Aynı şekilde tevhîd hassasiyetinin sonucu olarak sıfâtullah meselesine ağırlık vermiştir. Buna Mâtürîdî'nin sıfatlarla ilgili eleştirilerinin bulunmasını da eklersek kelâmî bir problem olarak tevhîd bağlamında zât-sıfat ilişkisi üzerinde durulacak olmasının önemi ortaya çıkacaktır.

Bundan dolayı, Mâtürîdî-Mu'tezile etkileşimine önemli derecede bir örnek olması bakımından Kâ'bî'nin görüşleri değerlendirilecektir. Mâtürîdî, Mu'tezile'yi tenkit ettiği birçok yerde doğrudan Kâ'bî'nin adını zikreder. Sözü edilen bu eleştiriler yoğun bir şekilde *Kitâbü't-tevhîd*'te yer alır. *Kitâbu't-tevhîd*'in ilgili bölümleri üzerinden onun Kâ'bî'ye dolayısıyla Mu'tezile 'ye bakışı tespit edilecektir.

Kitâbü'l-mağâlât'ın mukaddimesinde müellifin ifade ettiği üzere,⁷ esere bilgi konusu ile başladıktan sonra asıl konusu olan fırkalara ve onların

4 Ali Yıldız Musahan, “Maveraünnehir Bölgesinde Mu'tezile-Matürîdî Etkileşimi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, C. 28, S. 1, s. 194.

5 Ebü'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî el-Kâ'bî, *Kitâbü'l-ağbâr fi ma'rifeti'r-ricâl*, thk. Hüseyin Hansu, Kuramer İstanbul; Darü'l-Feth, Amman 2018, s. 49.

6 Ebü'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud Kâ'bî, *Uyûnü'l-mesâ'il ve'l-cevâbât*, Darü'l-Hamid, Amman 2014, s. 31.

7 Ebü'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Kâ'bî, *Kitâbu'l-Mağâlât ve ma'ahu 'uyûnü'l-mesâ'il ve'l-cevâbât*, thk. Hüseyin Hansu-Racih Kurdi, Abdülhamid Kurdi, Kuramer İstanbul; Darü'l-Feth, Amman 2018, s. 49.

görüşlerine daha sonra geçilmiştir. Burada Ka'bî'nin 'Uyûnü'l-mesâ'ilesi kadar olmasa da zaman zaman *Kitâbü'l-mağâlât*'a da müracaat edilecektir.

Makalede öncelikle ana bölümün alt yapısını oluşturması bakımından Kâ'bî'nin hayatı, ilmî kişiliği, eserleri ve Mâtürîdî'nin ona yönelik eleştirileri ele alınacaktır. Ardından 'Uyûnü'l-mesâ'ilesi bağlamında Kâ'bî'nin kelâmcılığı ve özellikle tevhîd ilkesinin ispatıyla ilgili görüşleri değerlendirilecektir.

1. KÂ'BÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.1. Hayatı

Tam adı Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî Kâ'bî olup doğum tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, İbn Hacer onun hicrî 273 yılında doğduğunu söyler.⁸ Ancak arkadaşı ve hemşehrisi Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî'nin (ö. 322/934), "birlikte yetiştik ve mantık okuduk"⁹ sözlerinden, Kâ'bî'nin Ebû Zeyd'in doğum tarihi olan hicrî 235 yılı civarında doğmuş olabileceği anlaşılmaktadır.¹⁰ O, Belh şehrine nispetle el-Belhî¹¹, kabilesi Benû Kâ'b'a nispetle de Kâ'bî¹² olarak bilinmektedir.

Kaynaklarda Kâ'bî'nin hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmadığından eğitim hayatı ve hocaları hakkında fazla bilgi verilememektedir. Kaynaklarda kelâm hocası olarak sadece, Bağdat'ta ders aldığı Ebu'l-Hüseyn el-Hayyât'ın (ö. 300/913) adı ile karşılaşılır.¹³

Öğrencileri arasında Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Haşşâf el-Belhî, İbrâhîm b. Muhammed b. Şihâb, Abdullah b. Muhammed Ebu'l-Hüseyn el-Bağdâdî gibi isimler zikredilmektedir.¹⁴

Mezhepler tarihi kaynaklarında Mu'tezile'ye ait alt kollardan ve fırkalardan bahsedilirken farklı kategorileştirmeler yapılır. Ancak en önemli

8 Ebu'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde y.y. Beyrut, 2002, C. 4, s. 429.

9 İbn Hacer, *Lisânu'l-mîzân*, C. 1, s. 479.

10 Kâ'bî, 'Uyûnü'l-mesâ'il, 13-14.

11 İbnu'n-Nedîm, *Fihrist*, C. 1, s. 693.

12 Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed b. Abdülkerîm İbnu'l-Esîr, *el-Lubâb fî tehzîbi'l-ensâb*, y.y. Beyrut 1980, s. 16; Adil Bebek, "Kâ'bî", DİA, c. 24, İstanbul 2001, s. 27.

13 Kâ'bî, *Kitâbu'l-Mağâlât*, 50. Ebu'l-Hüseyn Abdurrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Hayyât, Mu'tezile'nin Bağdat ekolüne mensup bir kelâmcı olarak Mu'tezile mezhebine önemli katkıları bulunmaktadır. Mu'tezile'nin dağılmaya yüz tuttuğu bir dönemde, Mu'tezile'den ayrılan ve Mu'tezilî görüşleri eleştiren İbnu'r-Râvendî'ye karşı *el-İntisâr* isimli bir reddiye yazmıştır. Bkz. İbnu'n-Nedîm, *Fihrist*, C. 1, s. 610; Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, s. 179; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. 14, s. 87; Şerafettin Gölçük, "Hayyât, Ebû'l-Hüseyn", DİA, c. 17, İstanbul 1998, s. 103-105.

14 İbn Hacer, *Lisânu'l-Mîzân*, 4: 577; Ebû's-Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyat*, i'tena Muhammed Adnan Bahit, Mustafa Hıyari, Franz Steiner Verlag, Beyrut 1993, C. 5, s. 352.

olanı Basra ve Bağdat ekolü şeklindeki ayrımdır. Basra ve Bağdat ekolü Abbasiler devrinde meydana gelmiştir. Bu dönemde özellikle Basra Mu'tezile ekolü desteklenirken Mu'tezilî kelâmcılar yetiştikleri ilmi çevreye göre bu iki koldan birine nisbet edilirler.¹⁵ Kâ'bî, Mu'tezile'nin Bağdat ekolüne mensup olmasına rağmen, Basra ekolünün reisi Ebû Ali el-Cüb-bâî'nin bazı öğrencilerinin ondan ders aldıkları zikredilmektedir.¹⁶

Kâ'bî'nin hayatında önemli bir husus da, hicrî 270-287 yılları arasında Horasan'da hüküm süren Zeydî Taberiyye devletinin emîri olan Muhammed b. Zeyd ed-Dâ'î'nin kâtipliğini yapmasıdır.¹⁷ Bu devlet hicrî 287 yılında yıkılınca¹⁸ Kâ'bî'nin görevi de sona ermiştir. Muhtemelen Kâ'bî'nin Bağdat'a gidişi bu dönemde olmuştur.¹⁹ Eserlerinin çoğunu Bağdat'ta kaleme alan Kâ'bî, sonradan Belh'e dönerek vefat edinceye kadar orada yaşamıştır.²⁰

Kâ'bî, Bağdat'tan Belh'e döndüğünde ilmî çalışmaları yanında tekrar siyasi-bürokratik alana dönerek Ahmed b. Sehl b. Hâşim el-Mervezî'nin vezirliği görevini yürütmüştür. Ahmed, mağlup olunca Kâ'bî tutuklanarak hapsedilmiş ve bir müddet hapiste kalmıştır. Onu, el-Mukter'in veziri Ali b. İsa el-Cerrâh'ın veya ondan sonraki vezir Hâmid b. Abbâs'ın hapisten kurtardığı söylenmektedir.²¹ Ömrünün sonlarına doğru Kâ'bî'nin devlet görevi almaktan tevbe ettiği zikredilmektedir.²²

Kâ'bî'nin 319/931 yılı Şa'bân ayının başlarında Belh'te vefat eder.²³ Onun vefat tarihi olarak 309 yılı zikredilmekle birlikte,²⁴ bunun bir hata olduğu anlaşılmaktadır.

1.2. Eserleri:

Kâ'bî'nin kaynaklarda geçen eserlerine bakıldığında, kırktan fazla eserinin olduğu ifade edilmektedir.²⁵ Eserlerinin çoğu kelâm alanına ait olmakla birlikte, onun tefsîr, hadîs, fıkıh, cedel, felsefe ve Arap dili alanında da eserler verdiği görülmektedir. Bunlardan çok azı günümüze ulaşmıştır.

15 Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekolleri*, s. 52.

16 İmadüddin Ebi'l-Hasen Abdülcebbar b. Ahmed Kâdî Abdülcebbar, *Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, nşr. Fuad Seyyid, ed-Darü't-Tunisiyye, Tunus 1974, s. 297.

17 Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. 14, s. 299.

18 Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyat*, C. 3, s. 68.

19 Kâ'bî, *Kitâbu'l-mağâlât*, 159.

20 Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. 11, s. 25.

21 İbnu'n-Nedîm, *Fihrist*, C. 1, s. 614.

22 Kâdî Abdülcebbar, *Fazlü'l-i'tizâl*, 297.

23 Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. 11, s. 26; İbnu'n-Nedîm, *Fihrist*, C. 1, s. 615.

24 İbn Nedîm, *Fihrist*, 1: 615.

25 Kâ'bî, *Kitâbu'l-Mağâlât*, 22; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. 11, s. 25.

Günümüze ulaşan eserlerinden bazıları şunlardır:

1. Fazlü'l-i'tizâl: Mâkâlatın bir babından oluşan bu eser, Fûâd Seyyid tarafından *Fazlü'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-mu'tezile*²⁶ adlı eser içinde neşredilmiştir.
2. Kabulü'l-ahbâr: Hadis ilmi ile alakalı bu eser, *Kabulü'l-ahbâr fî ma'rifeti'r-ricâl* adıyla Hüseyin Hansu tahkikiyle neşredilmiştir.²⁷ Yine aynı eser, Ebû Amr el-Hüseyini b. Ömer b. Abdürrahim tarafından tahkik edilerek *Kabûlu'l-ahbâr ve Ma'rifetu'r-ricâl* adıyla neşredilmiş,²⁸ ayrıca bu eser çerçevesinde bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır.²⁹
3. Kitâbu'l-Mağâlât: Bu eserin Mu'tezile ile ilgili kısmı daha önce Fûâd Seyyid tarafından *Fazlü'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile* adlı eser içinde neşredilmiştir. Ancak eserin tamamı ilk kez Hüseyin Hansu, Raciî Kürdî ve Abdülhamid Kürdî tarafından tek nüshadan tahkik edilerek *Kitâbu'l-mağâlât ve ma'ahu 'Uyûnü'l-mesâ'il ve'l-cevâbât* adıyla neşredilmiştir. Mağâlât geleneğinde kendine özgü bir konununun olduğunu söylemek mümkündür. Onun bu eserini benzerlerinden ayıran en önemli özellik, mezhep mensubiyeti bakımından Mutezilî olsa bile eserini mezhebine hasretmeden İslâmî fırkaları büyük ölçüde ele almasıdır. Eserin önemli özelliklerinden biri de, Mu'tezile mensuplarını önemli ölçüde bölgesel ve coğrafi dağılım itibariyle sınıflandırmış olmasıdır. Mezkur eserinin benzerlerine göre hayli farklılıkları bulunmaktadır. Onu -örneğin- Bağdâdî'nin *el-Farq beyne'l-fırak* adlı eserinden ayıran temel fark, kendi mezhebini fırkay-i nâciye görerek diğerlerini bâtil şeklinde nitelendirmekten kaçınarak olaya Ehl-i kible açısından bakmasıdır.³⁰

Kendi geleneğinde önem verilen ve bu alanda bilinen ilk eserin, Kâ'bî'nin *Kitâbu'l-mağâlât*'ı olduğunu söyleyebiliriz. Müellif, eserin başında hicrî 290 tarihinde yazmaya başladığını bizzat ifade etmektedir.³¹

Eserin müellife aidiyeti hususunda herhangi bir kuşku yoktur. Mu'tezilî iken daha sonra Ehl-i sünnet saflarına katılan Eş'arî'nin *Mağâlâtü'l-İs-*

26 Ebû'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud Kâ'bî, *Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid, ed-Darü't-Tunisiyye, Tunus 1974.

27 Kâ'bî, *Kabulü'l-Ahbâr fî ma'rifeti'r-ricâl*, thk. Hüseyin Hansu, Kuramer, İstanbul; Darü'l-Feth, Amman 2018.

28 Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhi Kâ'bî, *Kabulü'l-Ahbâr fî ma'rifeti'r-ricâl*, thk. Ebû Amr el-Hüseyini b. Ömer b. Abdürrahim, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2000/1421, 2. Cilt.

29 Taha Çelik, *Ebu'l-Kasım el-Kâ'bî ve Kabûlü'l-Ahbâr ve Ma'rifetu'r-Ricâl İsimli Eseri* (Yüksek Lisans, Selçuk Üniversitesi, 2009), 89 s.

30 Kâ'bî, *Kitâbu'l-Mağâlât*, s. 8-9.

31 Kâ'bî, *Kitâbu'l-Mağâlât*, s. 49.

lâmiyyîn adlı eseri ondan sonra gelen en önemli eserdir. Eş'arî'nin *Maḳâlât*'ının en önemli kaynaklarından biri, Kâ'bî'nin *maḳâlât*'ıdır. Öyle ki, Eş'arî pek çok yerde Kâ'bî'ye atıflarda bulunmaktadır. Bunun yanı sıra eserin bölümlenmesi ve üslûbu açısından da Eş'arî'nin Kâ'bî'den etkilenmiş olduğu görülmekte, "Ebu'l-Kâsım el-Belhî" veya "el-Belhî" ismini vererek onun ilgili konudaki görüşlerini zikretmektedir. Yine İbnü'n-Nedîm'in mezhepleri anlatırken başvurduğu kaynaklardan biri, Kâ'bî'nin *Kitâbu'l-maḳâlât*'ıdır. Dolayısıyla Kelâm ve İslam mezhepleri alanında eser veren birçok müellifin temel kaynaklarından birini bu eser oluşturmaktadır. Bu bağlamda Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin *el-Farḳ beyne'l-fırak*'ta, Mes'ûdî'nin *Mürûcü'z-zeheb*'de, eş-Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl*'de, Kâdî Abdülcebbâr'ın *Fazlü'l-i'tizâl*'de ve *el-Muğnâ*'de en önemli kaynak olarak Kâ'bî'nin *Kitâbu'l-maḳâlât*'ını değerlendirmişlerdir. Bütün bunlar, Kâ'bî'nin *Maḳâlât*'ının bu alanda günümüze ulaşan ilk ve en önemli eser olma özelliğine sahip olduğunu göstermektedir.³²

Kitâbü'l-maḳâlât'ın mukaddimesinde müellifin ifade ettiği üzere,³³ esere bilgi konusu ile başladıktan sonra asıl konusu olan fırkalara ve onların görüşlerine daha sonra geçilmiştir. Nitekim *'Uyûnü'l-mesâ'il*'de bilgi konusunu işlerken yine *Maḳâlât*'a atıfta bulunarak bilgi ile ilgili orada ele almadığı bazı hususları inceleyeceğini ifade eder.

4. 'Uyûnü'l-mesâ'il: Araştırmanın konusunu oluşturduğundan bu eser, ilerleyen bölümlerde ayrıca değerlendirilecektir.

Kâ'bî'nin günümüze ulaşmayan eserleri ise şunlardır:

1. Tefsîru'l-Kur'ân.
2. Kitâbu'l-Ğurer ve'n-Nevâdir.
3. Kitâbu Keyfiyyeti'l-İstidlâl bi's-Şâhid ale'l-Ğâib.
4. Kitâbu'l-Cedel ve Âdâbu Ehlihi ve Tashîhu İlelihi.
5. Tecrîdu'l-Cedel.
6. et-Tehzîbfî'l-Cedel.
7. Kitâbu's-Sünneve'l-Cemâ'a.
8. Kitâbu'l-Mecâlisi'l-Kebîr.
9. Kitâbu'l-Mecâlisi's-Sağîr.

32 Mehmet Keskin, "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile Maḳâlât Geleneği: el-Eş'arî ve el-Belhî Örneği", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2014, S. 27, s. 17; Orhan Şener Koloğlu, "Kâdî Abdülcebbâr'a Göre İmâmiyye Fırkaları: Mu'tezilî Maḳâlât'tan Bir Kesit", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, C. 12, S. 2 s. 247-248.

33 Kâ'bî, *Kitâbu'l-maḳâlât*, s. 49.

10. Nakzu Kitâbi'l-Halîl alâ Burğûs.
11. Nakzu Kitâbi Ebî Ali el-Cübbâî fi'l-Îrâde.
12. el-Kitâbu's-Sânî alâ Ebî Ali fi'l-Cenne.
13. Kitâbu Mesâili'l-Hucendî fî mâ Hâlefe fî hi Ebâ Ali.
14. Kitâbu Te'yîdi Makâleti Ebi'l-Huzeyl fi'l-Cüz' (fi'l-Cebr).
15. Kitâbu'l-Muzâhât alâ Burğûs.
16. KitâbuFusûli'l-Hitâb fi'n-Nakz alâ Racûlin Tenebbe'e bi Horasân.
17. Kitâbu'n-Nihâyefi'l-Aslah alâ Ebî Ali ve Nakzihi aleyhi li's-Saymerî.
18. Kitâbu'l-Kelâm fi'l-Ümmet alâ İbn Kubbe.
19. Kitâbu'n-Nakz ale'r-Râzîfi'l-İlmi'l-İlâhî.
20. Kitâbu Evâili'l-Edille fî Usûli'd-Dîn.
21. Tuhfetu'l-Vüzerâ.
22. Kitâbu'l-İmâme.
23. el-Müstersîd fi'l-İmâme.
24. Kitâbu'l-Esmâ ve'l-Ahkâm.
25. Mehâsinu Âli Tâhir.
26. Mefâhiru Horasân.
27. Va'îdu'l-Fussâk.
28. el-Makâmât.
29. el-Fetâvâ'l-Vâridemin Cürcân ve'l-Îrâk.
30. Kitâbun fî Hucciyeti Ahbâri'l-Âhâd.
31. el-Mesâil ve'l-Mecâlis.
32. el-İntikâdli'l-İlmi'l-İlâhî alâ Muhammed b. Zekeriyâ.
33. Kitâbun fi't-Tevellüd ve Ef'âli't-Tıbbâ'.
34. el-Cevâbât ve Ecvibetu Ebi'l-Kâsım el-Belhî.
35. Ba'zu'n-Nakzale'l-Mücbire.
36. Târîhu Belh.
37. Târîhu Horasân.³⁴

Kâ'bî'nin çok sayıda eserinin olması, bunların bir kısmının farklı isimler ile yazılması ile ilgili olabilir.³⁵

34 Kâ'bî, *Kitâbu'l-makâlât*, s. 24; İbn Nedîm, *Fihrist*, C. 1, s. 615.

35 Kâ'bî, *Kitâbu'l-makâlât*, s. 22.

1.3. Mezhebi ve İlmî Kişiliği

Kaynaklar, ittifakla Kâ'bî'nin Mu'tezile'nin Bağdat ekolüne mensup ve Ka'biyye fırkasının reisi olduğunu belirtmektedirler.³⁶ Kelâmda Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât'ın öğrencisi olan Kâ'bî, Bağdat Mu'tezile'sinin son temsilcisi olarak kabul edilir.³⁷

Kâ'bî'nin Basra Mu'tezile'sinin karşısında Bağdat ekolü içinde önderlik seviyesine ulaşması aslında ilgili ekolün reisi olan hocası Hayyât'a dayanmaktadır. Hayyât'ın Bağdat Mu'tezile ekolünün önderliğini yaptığı dönemde Basra ve Bağdat ekolü ayırımından açık bir şekilde bahsedilebilmesi, hocasından sonra Bağdat ekolünün reisliğini üstlenen Kâ'bî'nin ilgili ekol içindeki konumunu daha kolay anlamamızı sağlamaktadır.³⁸ Kâ'bî, Mu'tezile'nin Basra ekolünün reisi Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916), onun oğlu Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933), Eş'ariyye'nin reisi Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935), Mâtürîdiyye'nin reisi Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) ile aynı dönemde yaşamıştır. İslâm düşüncesinin gelişmesinde önemli katkıları bulunan bu düşünürlerle aynı zaman diliminde yaşaması ve onlarla şu veya bu şekilde ilişkisinin olması, Kâ'bî'nin kelâmdaki yerini ve önemini göstermektedir.

Kâ'bî'nin Ebû Ali el-Cübbâî ile bazı konularda ihtilaf ederek ona yönelik çeşitli tenkitlerde bulunması;³⁹ Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin Basra ekolü içindeki reislik durumuna paralellik arz etmesi⁴⁰ hem onun konumunu hem bu iki ekolün birbirlerine olan karşıtlıklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Kâdî Abdülcebbar'ın sık atıfta bulunduğu⁴¹ birisi olarak Bağdat Mu'tezile düşüncesini yansıtan Kâ'bî, hem Horasan hem de Bağdat bölgesinde tanınan ve bilinen bir isim⁴² olmasıyla ilgili olsa gerekir.

Basra ve Bağdat'ta doğan Mu'tezile daha sonra İslam dünyasının çeşitli merkezlerine yayılarak taraftar toplamıştır. Mu'tezile'nin son dönem temsilcilerinin görüşlerini toplayan⁴³ Kâ'bî'nin Mu'tezile içerisindeki esas

36 Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. 11, s. 25; İbn Nedîm, *Fihrist*, C. 1, s. 614; Bağdâdî, *Farq beyne'l-fırak*, s. 181.

37 William Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fiğlalı, Umran Yayınları, Ankara 1981, s. 273; Osman Aydın, *Akılci Din Söylemi: Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*, Hitit Kitap Yayınevi, Ankara 2010, s. 54.

38 Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekolleri*, s. 127.

39 Bebek, "Kâ'bî", s. 24, 27.

40 Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekolleri*, s. 129.

41 Koloğlu, "Kâdî Abdülcebbar'a Göre İmâmiyye Fırkaları", s. 247-248.

42 Musahanov, *Maturidi'nin Mu'tezile Eleştirisi*, s. 26-27.

43 Kâ'bî, *Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 46.

rolü, Basra ve Bağdat merkezli olan Mu'tezile düşüncesini Horasan bölgesine taşımaya dayanmaktadır.

Basra ve Bağdat merkezli olan Mu'tezile'nin bu iki merkeze göre iki ayrı ekole ayrılmasıyla ilgili çeşitli etkenlerden bahsedilebilir. Mu'tezile'nin özgür düşünceye önem vermesi, Halkul-Kur'an etrafında yapılan tartışmalar, Abbasi yönetiminin Bağdat Mu'tezilesi ile olan ilişkisi, Bağdat Mu'tezile'sinin Zeydiyye ile olan irtibatı gibi birkaç hususun etkili olduğu söylenebilir.⁴⁴

Kâ'bî'nin adı bu iki ekolün karşılıklı çekişmelerinde de geçmektedir. Hatta Basra ve Bağdat ekolünün ihtilaflarına dair en önemli örneklerden biri, Kâ'bî ile Ebu Hâşim arasında yaşanmıştır. İki ekol arasındaki görüş ayrılıklarının sayısının yüz elli beş olduğu ifade edilir.⁴⁵

Basra ekolü sayısal olarak daha fazla düşünür çıkararak, hicrî II. ve III. asırda hızlı bir yayılma gösterirken Bağdat ekolü bu tarihlere kadar sadece Kâ'bî'yi çıkarabilmiştir.⁴⁶ Bağdat Mu'tezilî kelâmcıları arasında yer alması ve Belh'de doğup Bağdat ve Horasan bölgelerinde bulunması nedeniyle, Eş'arîlik ve Mâtürîdîliğin teşekkülü sürecinde Mu'tezile'nin bu iki ekol ile ilişkisinde Kâ'bî önemli bir konuma sahip olmuştur. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin uzun süre Mu'tezile içinde kaldıktan sonra bu mezhepten ayrılarak Küllâbîliği benimsemesi ve Mu'tezile'nin özellikle Basra ekolünü eleştirerek reddiyeler yazması Basra'da ona bir şöhret kazandırdı. Ehl-i sünnet'in ikinci kolu olan Mâtürîdîliğin kurucusu Ebu Mansur el-Mâtürîdî ise Eş'arî'ye göre bu alanda daha erken şöhret bulmuştu.

Kâ'bî'nin Horasan'a geçmesi ile birlikte, bölgede Mu'tezilî fikirlerin yayılması sonucu Mâtürîdî, genelde Mu'tezilî fikirleri, özelde Kâ'bî'nin görüşlerini reddetmeyi hedeflemiştir. Dolayısıyla Eş'arî, Mu'tezile'nin Basra ekolüne yönelik reddiyeler yaparken, aynı tarihlerde Mâtürîdî Bağdat ekolünün fikirlerini tenkit etmekteydi. Görüldüğü gibi, Eş'arî ve Mâtürîdî'nin eleştirilerinde Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat ekollerinin hedef alınmasında yine Kâ'bî ismiyle karşılaşılmaktadır. Dahası iki önemli Sünnî kelâm ekolünün kurucuları olan Eş'arî ve Mâtürîdî'nin birbirlerinden haberdar olmalarında aynı şekilde Kâ'bî'nin etkisinden bahsedilir.⁴⁷ Onun buradaki konumu ve rolü kesinleştirilirse Mu'tezile içinde büyük bir karizması olan Kâ'bî, Sünnî kelâm düşüncesinin iki kolunun kurucuları olan

44 Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekolleri*, s. 50-72.

45 Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekolleri*, s. 52.

46 Hatice Arpağuş, "Bağdat Mu'tezile Ekolü: Kâ'bî Örneği", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İstanbul 2011, s. 168.

47 Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturidilik İlişkisi*, s. 277-280.

Eş'ârî ile Mâtürîdî üzerinde de bir şekilde etkili olduğu ortaya çıkar ki bu, onun konumunu daha da önemli hale getirir.

Kâ'bî'ye yönelik tutum ve davranışlara bakıldığında, mezhebini gizlemeden cesur bir tavır içinde hareket ettiği anlaşılmaktadır. Böyle bir karakter özelliğine sahip olan müellif savunduğu görüşlerini açık bir şekilde izhar etmesi nedeniyle çokça eleştiri ve hakarete maruz kalmıştır. Öyle ki bu eleştirilerin dozu artarak zındık olmakla suçlanmaya kadar varmıştır.

Öte yandan Kâ'bî'nin özgün ve objektif bir ilim adamı olduğunu ispatlayan özelliklerinin de bulunduğu görmezden gelinemez.⁴⁸ Zira zaman zaman Mu'tezilî kelâmcıları da eleştirdiği olmuştur. Eserlerinden de anlaşılacağı üzere Kâ'bî, Ebû Ali Cübbâ'î'yi irâde ve aslah konularında⁴⁹ açıkça tenkit etmiştir. Buna göre Basra ve Bağdat ekolleri arasındaki ayrılığın sadece coğrafi bir olay olmayıp fikrî ve düşünsel nedenlere de bağlı olduğunu ifade etmek gerekir. Zira ilk dönemlerde söz konusu olmayan ancak ilerleyen zamanlarda birbirlerini tekfir etme noktasına kadar ilerleyen bir farklılıktan ve zıtlıktan bahsediyoruz.

Kadi Abdülcebbâr'ın *Fazlü'l-i'tizâ'l*'de; el-Bağdâdî'nin *Farq beyne'l-firak* adlı eserinde birden fazla yerde Ka'bî'den bahsetmesi, Şehristânî'nin *el-Milel*'inde defalarca onun adını zikretmesi; İbnü'l-Cevzî *Telbisu iblis* adlı eserinde Ka'bî'yi ve onun *Maqâlât*'ını anması müellifin önemini gösteren mühim deliller olarak görülmelidir.⁵⁰

Kâ'bî'nin yaşadığı dönem, Mu'tezile açısından mihne dönemi sonrasına denk gelen tarihlerdir. Buna göre o, Mu'tezile'nin fikri kırılmalar ve çeşitli sarsıntılar yaşadığı döneme denk gelmiştir. Kâ'bî'nin yaşadığı tarihler esasen Abbasiler açısından da tarihî ve siyasî bir takım sorunların yaşandığı dönemlerdir. Şüphesiz bu olayların her birinin bir şekilde onun ilmî yaşamına etkileri söz konusu olmuştur.

1.4. Mâtürîdî'nin Kâ'bî'ye Yöneltiği Eleştiriler

Birçok âlim Kâ'bî'ye reddiye türü eserlerle cevap vermiş veya kelâm konusunda yazdıkları eserlerde kendisine eleştiriler yöneltmişlerdir. Kendisine reddiye yazanların başında Mâtürîdî gelmektedir. O, Kâ'bî'ye karşı *Reddü evâ'ilî'l-edille li'l-Ka'bî*; *Reddü tehzîbi'l-cedel li'l-Ka'bî* isimli iki reddiye yazmıştır.

48 Kâ'bî'nin Mu'tezile'yi değerlendirmesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ayşe Neslihan Acar, *Ebu'l-Kâsım el-Kâ'bî'nin Makâlât'ında Mu'tezileyi Ele Alış Şekli*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi 2006.

49 İbn Nedîm, *Fihrist*, C. 1, s. 615.

50 Kâ'bî, *Kitâbu'l-maqâlât*, s. 28-29.

Bunun dışında Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Nağzu Nağzi Te'vîli'l-edille 'a-le'l-Belhî* isimli bir reddiye yazmıştır.⁵¹ Kâ'bî'nin, *Kitâbu ecvibeti ebi'l-Kâsım el-Kâ'bî li Ebî zeyd el-Belhî* isimli eserinden Ebû Zeyd el-Belhî'nin kendisini eleştirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca er-Râzî'nin çeşitli reddiyeleri ile başkaları tarafından yapılmış değişik konulara ilişkin reddiyeler mevcuttur.⁵²

Kâ'bî'ye karşı reddiye yazarların başında gelen Mâtürîdî, tevhîdi korumak maksadıyla diğer dinlere ve mezheplere tenkitler yönelttiği *Kitâbu't-tevhîd* adlı eserinde, eleştirilerini daha çok Mu'tezile'ye yapması, özellikle bölgede itizâl fikirlerinin kaynağı olan Kâ'bî'yi tenkit etmesine yol açmıştır. Hatta *Kitâbu't-tevhîd* ona yönelik bir reddiye olarak düşünülebilir. Mâtürîdî'nin ve Eş'arî'nin çok yoğun bir şekilde eleştirdiği Kâ'bî, tam tersi bir tutum içine girerek onların isimlerinden bahsetmemektedir.⁵³

Esasen Mu'tezile'nin Semerkant'daki varlığı ve iki ekol arasındaki polemiklerin mahiyeti ve bunların şekillenmesi çeşitli araştırmalara konu olmaktadır. Bu manada Maverâünnehir'de Mu'tezile'nin yaygınlığından söz etmek öyle kolay görünmemektedir. Buna göre Mu'tezile ve Mâtürîdîler arasında bir rekabet bulunmaktadır. Semerkant'lı âlimler Mu'tezilî âlimleri tenkit ederken aslında bu ilişkiye dair bazı ipuçları elde edilebilir. Eleştirilerde daha çok hedef alınan Kâ'bî ve Cübbâî gibi Mu'tezilî âlimler, Irak bölgesinde tanınan Hanefî âlimlerdir.⁵⁴

Öte yandan diğer Mu'tezilî temsilciler gibi Kâ'bî'nin de Hanefî mezhebine bağlı olması, Mu'tezile'nin bölgede bu mezhep üzerinden yayılmasına imkân sağlamış olmalıdır. Kâ'bî başta olmak üzere çeşitli Mu'tezilî âlimler aracılığıyla Hanefilik içinde Mu'tezilî düşüncenin yayılma eğilimi içinde olması, bölgedeki Sünnî-Hanefî çevrelerde bir tedirginlik uyandırmıştır.⁵⁵ Mâtürîdî'nin, Mu'tezilî fikirlerin yayılmasında baş aktör olan Kâ'bî'ye karşı eleştirilerde bulunmasına bu durumönemli bir sebep olarak sayılabilir.

Mâtürîdî'nin, *Kitâbü't-tevhîd*'de hiç kimseye göstermediği tepkisel ve katı tutumu Kâ'bî'yi karşı sergilemiştir. Bu manada Mâtürîdî'nin ona büyük bir yer ayırdığı görülmektedir.⁵⁶ Mu'tezile'nin zatî sıfatlarla fiilî sı-

51 İrfan Abdülhamit Fettâh, "Eş'arî, Ebü'l-Hasan", DİA, c. 11, İstanbul 1995, s. 444-447.

52 Kâ'bî, *Kitâbu'l-makâlât*, s. 25-26; Şükrü Özen, "Mâtürîdî", DİA, c. 28, İstanbul 2003, s. 146-151.

53 Kâ'bî, *Kitâbu'l-makâlât*, s. 19-21.

54 Şükrü Özen, "IV. (X.) Yüzyılda Maverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyanamesi". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2003, S. 9, s. 50.

55 Özen, "IV.(X.) Yüzyılda Maverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi" s. 82.

56 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid Tercümesi*, trc. Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları, Ankara 2002, s. 28, 65-73, 75, 77, 95-96, 104-109, 305-325, 339-364, 375-384, 386-387, 393-394, 398, 404-412, 445-460, 462-468.

fatlar hakkındaki görüşleri ve tenkidini yaptığı bölümde Mâtürîdî, Mu'tezile'nin adını anmakla birlikte özel olarak Kâ'bî'nin görüşlerini merkeze aldığı görülmektedir. Kâ'bî'nin görüşlerini değerlendirmekten maksadı, Kâ'bî'nin Allah'ı bilip bilmediğinin ortaya çıkması, böylece Mu'tezile'nin yeryüzündeki imamı olarak kabul edilen Kâ'bî üzerinden bu mezhebin ilmi seviyesinin görülmesini sağlamaktır.

Kitâbu't-tevhîd'de Kâ'bî'yi tenkit ettiği meselelerin birden fazla olduğu anlaşılmaktadır. Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*'de, "Zâtî ve fiilî sıfatlar"⁵⁷, "Kulların Fiilleri"⁵⁸, "Kader"⁵⁹, "Büyük Günah"⁶⁰ gibi temel kelâmî meselelerde Kâ'bî'yi isim olarak zikrederek eleştirirken, bazı konularda adını zikretmeden tenkit etmektedir. Bunların büyük bir kısmının '*Uyûnü'l-mesâ'il*'de bulunmaması, Kâ'bî'nin de ifade ettiği gibi, söz konusu eseri sonradan yazması⁶¹ ile ilgili olabilir.

Kitâbu't-tevhîd'de Kâ'bî'yi yoğun bir şekilde gündeme getiren Mâtürîdî'nin aslında onun metodunu kullandığı da görülecektir. Ayrıca zaman zaman aynı fikirde oldukları bile müşahede edilebilmektedir. Bu manada, "şey" kavramının tanımlamasında ikisinin bazı ortak noktaları bulunduğunu söylemek mümkündür.⁶² Yine Mâtürîdî'nin, -Kâ'bî gibi- *Mağâlâtis* miyle bir eser kaleme almış olması, ikisi arasındaki etkileşime dair bir kanıt olabilse de⁶³ Mâtürîdî'nin eserine bu ismi vermesini sadece Kâ'bî'nin etkisine bağlamak da doğru olmaz. Zira *Mağâlât* geleneğinde bu, dinler ve mezhepler ile alakalı eserlere verilen genel bir isimlendirmedir. Nitekim Eş'arî de aynı dönemde aynı isimle bir eser kaleme almıştır.

Burada akla gelen sorulardan biri de şudur; Kâ'bî'nin Mu'tezile'nin temsilcisi olarak Horasan'a geçmesi, Mâtürîdî kelâmının ortaya çıkmasının sebepleri arasında sayılabilir mi? Bunu tek başına bir sebep olarak saymak mümkün olmasa da etkenlerden biri olarak değerlendirmek mümkün olsa gerekir. Zira bu anlamda kesin bir iddiada bulunmak, metodolojik bakımdan ve ele alınan konular açısından Mâtürîdî'nin Mu'tezile'nin peşinden gitmesi şeklinde okunmaya müsaittir.⁶⁴ Bununla birlikte mezkûr bu durum, Mâtürîdîliğin kendini bir çeşit Mu'tezile karşıtı olarak gördüğü ve onun görüşlerini reddetme şeklinde bir yere konumlandır-

57 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, İsam yayınları, Ankara 2003, s. 77-88.

58 Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 381-405.

59 Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 405-406.

60 Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 445-446.

61 Kâ'bî, '*Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 31.

62 Arpağuş, "Bağdat Mu'tezile Ekolü", s. 183.

63 Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, s. 278.

64 Musahan, "Maveraünnehir Bölgesinde Mu'tezile-Maturidî Etkileşimi", s. 199.

dığı şeklinde değerlendirilmeye daha müsait görünüyor. Ne olursa olsun, Mâtürîdîlik, bazı kelâmî meselelerde Mu'tezile'ye daha yakın bir noktada dursa da, onun özgün bir ekol olduğunu da görmezden gelmemek gerekir.

Kâ'bî'nin Bağdat'tan ayrılması ve Horasan bölgesinde bulunması ile ilgili gündeme gelen bir husus da, Mu'tezile 'nin bölgedeki varlığının ne kadar sürdüğüdür. Horasan bölgesinde varlığını devam ettiren Mu'tezilî fikirlerin ve düşüncelerin bölgede yayılması sınırlı bir zaman diliminde olmuştur. Bunun önemli bir nedeni, Mu'tezile karşıtı görüş ve tavırlar, Mu'tezile'nin Maverâünnehir'de uzun bir süre var olmasına engel olmuştur.⁶⁵

Burada ifade edilmesi gereken bir husus da, el-Mâtürîdî'nin Kâ'bî'ye ait görüşleri ve düşünceleri bir eserden takip ederek değerlendirmesidir. Buna dair örnek bir üslubu dikkate aldığımızda bunun '*Uyûnü'l-mesâ'il* olmadığını rahat bir şekilde söyleyebiliriz. Zira burada Kâ'bî, bir tek fiilin iki faile ait olma anlayışına sözün sadece bir kişiye; haberin de bir kişiye ait olabileceği örneğini vererek itirazda bulunmuştur.⁶⁶

Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*'de sıfatullah, ef'al-ı ibâd ve bu bağlamda kader ve özgürlük, büyük günah işleyenlerin durumu gibi temel kelâmî problemler hakkında Kâ'bî özelinde Mu'tezile eleştirisi yapmaktadır.

Mâtürîdî'nin, Kâ'bî'nin '*Uyûnü'l-mesâ'il*'de ele aldığı meselelere girmemesi merak konusudur. Kâ'bî'nin ele aldığı hâdis, muhdis, muhdes, cevher, araz ve kıdem gibi kavramların kelâm ilminin çeşitli meselelerinden daha çok varlık ile ilgili olması, dolayısıyla tevhîd bağlamına girmesi ve temel olarak iki mezhep veya iki müellif arasında bu hususta büyük farklılığın bulunmaması şeklinde değerlendirilebilir.

Öte yandan Kelâm tarihinde yaşanan çeşitli problemlerde görüldüğü gibi, Mu'tezile'ye yönelik olarak Mecusîlik ve Kaderîlik suçlaması yapılmıştır. Benzer şekilde Mâtürîdî de Mu'tezile'ye yönelik "Mecusîlik"ithamında bulunarak Kâ'bî hakkında "sizin kardeşleriniz" şeklinde bir ifade kullanmaktadır.⁶⁷ Buna karşılık Mecusîler aleyhinde kanaat ortaya koyan Kâ'bî, Allah'ın kötülükleri yaratmadığını, iyiliklerin ise hem halk hem irâde bakımından Allah'a nisbet edildiğini söyler. Mâtürîdî'ye göre aynı bakış açısı Mu'tezile'de de bulunduğundan Mecûsî adının verilmesinin bir mahzuru bulunmamaktadır.⁶⁸

65 Özen, "IV. (X.) Yüzyılda Maverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi", s. 61.

66 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid Tercümesi*, 307/57. Dipnot.

67 Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 393.

68 Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 394.

Bu tür nitelemeler, genel olarak Mu'tezilî kelâmcılar tarafından kabul edilmemektedir. Mu'tezile'ye "Kaderiyye" adı verilmesi ve bununla ilgili Mu'tezile'nin itirazları Mu'tezilî kelâmcılar tarafından dile getirilmektedir. Mu'tezile'ye "Kaderiyye" denilmesinin doğruluğu sorgulanırken iki fırkanın ortaya çıkışlarının farklı tarihlerde gerçekleşmesi de gündeme gelir. Buna ilave olarak Mu'tezile'nin Allah'ın ezelf ilmini inkar etmemesi bir başka delil olarak kabul edilir.⁶⁹ Buna göre bu isimleri, muarızları tarafından onlara yönelik yakıştırmalar olarak karşılamak da mümkündür.⁷⁰ Nitekim Mâtürîdî de *Kitâbü't-tevhîd*'de Kâ'bî'nin bu tür bir nitelendirmeye itiraz ettiğini ifade eder.⁷¹

Kâ'bî'ye aşırı tenkit yöneltenlerden biri de Eş'arî kelâmcısı Abdülkâhir el-Bağdâdî'dir. O, Kâ'biyye fırkasından bahsederken Kâ'bî hakkında hakarete varan şu ifadeleri kullanmaktadır: "Bunlar, Kâ'bî diye bilinen Ebu'l-Kâsım Abdüllah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî'ye uyanlardır. O, özel ve genel birçok ilmi bildiğini iddia eden bir şarlatandı. Onun bîatını şöyle dursun zâhirini bile kavrayamamıştı. Birçok konuda Mu'tezile'nin Basra ekolüne muhalefet etmiştir."⁷²

Mu'tezile içinde belli bir önemi haiz Kâ'bî'nin hayatı ve ilmî kişiliğine dair yukarıda verilen bilgilerden sonra, tevhîd ilkesi ağırlık olarak kaleme aldığı *'Uyûnü'l-mesâ'il ve'l-cevabât* adlı eserini daha yakından tanımaya çalışalım.

2. UYÛNU'L-MESÂİL VE MUHTEVASI

'Uyûnü'l-mesâ'il ve'l-cevabât, Kâ'bî'nin daha önce yazdığı *Kitâbü'l-mağâlât* adlı eserinin bir parçasını oluşturmaktadır. Hatta eserini beş fenne ayırdığını ifade eden Kâ'bî, beşincisini *'Uyûnü'l-mesâ'il*'in teşkil ettiğini bizzat ifade eder. *Mağâlât*'ın son bölümünü teşkil eden eserin aslında müstakil olduğunu ancak beşinci fen, yani son bölüm olarak almak istediğini bizzat ifade etmektedir.⁷³

Mağâlât'ın sonunda yer alan *'Uyûnü'l-mesâ'il*'in Kâ'bî'ye nispeti söz konusu olunca, en kuvvetli delil yine kendisinin *Kitâbü'l-mağâlât* adlı eserinde kullandığı şu ifadedir: "Burada daha önce vaat ettiğimiz üzere *'Uyûnü'l-mesâ'il*'i ele alacağız".⁷⁴ Aynı şekilde Şemseddin ed-Davudî⁷⁵ ve

69 Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekolleri*, s. 34.

70 Aydınlı, *Akılci Din Söylemi*, s. 22.

71 Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 394.

72 Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırağ*, s. 181.

73 Kâ'bî, *Kitâbü'l-mağâlât*, s. 10, 35.

74 Kâ'bî, *'Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 31; Kâ'bî, *Kitâbu'l-mağâlât*, 35.

75 Kâ'bî, *'Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 13. (Muhakkiklerin notu)

İbn Nedîm *Fihrist*'inde⁷⁶ Kâ'bî'nin *'Uyûnü'l-mesâ'il*'i, *Kitâbü'l-mağâlât*'ın sonuna eklediğini zikrederek eseri ona nispet eder.

Verilen bu bilgiler ışığında *'Uyûnü'l-mesâ'il*'in ona nispetinde bir şüphe kalmamaktadır. Ancak eserin eksik olup olmaması ile ilgili bazı tereddütler hasıl olmuştur. Gerçi eseri tahkik ederek yayınlayanların kanaati, herhangi bir kopukluk durumu söz konusu olmadığı için eserde bir eksiklik görmedikleri yönündedir.⁷⁷ Burada bu tür bir tereddüt ve şüphenin meydana gelmesini haklı kılacak bazı sebepler de söz konusu olabilmektedir. Zira Safedî gibi bazı müellifler bu eserin dokuz cilt olduğundan bahsederler.⁷⁸

İlgili eserin içeriğine bakacak olursak; *Mağâlât*'da nazar ile ilgili konuları incelediğini ifade eden Kâ'bî, burada tekrara düşmemek için daha önce ele almadığı bazı noktalara değineceğini söyler.⁷⁹ Yukarıda ifade edildiği üzere, onun bu sözleri de aynı şekilde *'Uyûnü'l-mesâ'il*'in kendisine nispetinin kuvvetini göstermektedir.

Eserini meselelere ayırarak yazmak yerine baplara ayırdığını, her birinde Mu'tezile açısından üzerinde ittifak edilen çeşitli meseleleri incelediğini bizzat ifade etmektedir.

Bu yönüyle esere bakıldığında gerçekten de *Mağâlât*'dan farklı olarak, orada çok kısa değindiği konulara ağırlık verdiği görülmektedir. Kâ'bî, *Mağâlât*'da İslâm mezhepleri önemli ölçüde ele almış, İslâm dışı dinleri ve mezheplere ise yer vermemiştir. Bu grupların bir kısmını ise *Uyûnü'l-mesâ'il* adlı eserinde ara ara değerlendirmiştir.

Daha önce "nazar" meselesini detaylı bir şekilde işlediğinden, *'Uyûnü'l-mesâ'il*'e başlarken nazarla ilgili bazı bilgiler verdikten sonra, üzerinde durmak istediği meselelere hızlı bir geçiş yaptığı anlaşılmaktadır. Tevhîd bağlamında hâdis, muhdis, muhdes, cevher, araz ve kıdem kavramlarına ve konularına yoğunlaşmıştır. Son olarak ise ta'dil ve tecvir meselesine yer vermiştir.

'Uyûnü'l-mesâ'il adlı eserde el alınan konular şunlardan oluşmaktadır:

1. Nazar
2. Alemin hâdis olması
3. Âlemin sonlu olması

76 İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 219.

77 Kâ'bî, *Kitâbü'l-mağâlât*, s. 36.

78 Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyat*, C. 3, s. 68.

79 Kâ'bî, *'Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 31.

4. Arazların isbâtı ve hâdis olması
5. Âlemin bir muhdisinin olması
6. Muhdisin Muhdes, Hayy ve Kâdir olmaması
7. Âlemin muhdisinin tek olması

Çalışmamızın bundan sonraki kısmında, Ka'bî'nin eserinde ele aldığı konular bağlamında bir yapılandırma yaparak onun görüşleri üzerinden bir değerlendirme yapılacaktır.

Eserine bilgi konusu ile başlayan ancak detaya girmeyeceğini ifade ettiği için nazar ile ilgili kısa ve özlü değerlendirme yaptığı bölümde, "asha-bımız" dediği Mu'tezilî kelâmcıların bilgi anlayışlarına değinmektedir. Burada duyu organları, haber ve akıldan oluşan bilgi kaynaklarının inkârına dair herhangi başarılı bir girişimin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Özellikle insanın mükemmel varlık olması hususunda aklın önemine ve rolüne dikkat çekmektedir.⁸⁰

Duyu organlarının bilginin oluşmasındaki rolünden bahsederken akıl sayesinde bunların değerlendirilebildiğine dikkat çeker.⁸¹ Nazar ve istidlal hususlarını incelerken taklidî imânın caiz olmamasının, nazarın kıymeti ve değeri bakımından önemli olduğunu belirtir.⁸² Eşyanın hakikatinin bilinmesine dair inkârda bulunanların inatlarından bunu yaptıklarını⁸³ belirten Ka'bî, varlık ile bilgi arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir.⁸⁴ Varlık için geçerli olan kıdem ve hudûs ayrımı, aynı şekilde hâdis ve kadîm şeklinde iki tür bilgidен bahsederek iki meselede de ilahi ve beşeri boyutun öz konusu olduğunu ifade eder. Bu yaklaşımıyla Kâ'bî, varlık ve bilgi konusuna kelâmcıların genel kanaatleri çerçevesinde bir yaklaşım sergilediğini söylememiz mümkündür.

2.1. Kâ'bî'nin Tevhîd İlkesini İsbâtı

Allah-Âlem ilişkisi, atom nazariyesinin ortaya atıldığı ilk dönemlerden itibaren Kelâm ilminde önemli bir yer tutmuştur. Âlemin Allah'ın varlığına bir alâmet olması, özellikle Kur'an'ın âleme bakarak tevhîde ulaşmak şeklinde çizdiği çerçeve böyle olduğu için âlem tasavvuru kelâmcılar tarafından bilhassa değerlendirilmiştir.

Mu'tezilî görüşlere tabi olan Kâ'bî, tevhîd düşüncesine giden yolda âlem anlayışını ihmal etmemiş, âlemin cevher ve arazlardan oluştuğu

80 Kâ'bî, *'Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 32-33.

81 Kâ'bî, *'Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 38.

82 Kâ'bî, *'Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 41.

83 Kâ'bî, *'Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 48-49.

84 Kâ'bî, *'Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 53.

konusunu özenle işlemiştir. Tabiat konularıyla bağlantılı olan âlem, cevher, araz ve hareket-sükûn gibi kavramlarla Basra ekolüne kıyasla Bağdat Mu'tezile'si daha çok ilgilenmiştir.⁸⁵ Mensubu olduğu Bağdat ekolünün görüşleri çerçevesinde hareket eden Kâ'bî, âlemin cevher ve arazlardan oluştuğunu belirttikten sonra, cevher ve araz için bir arada veya ayrık olma durumlarından bahseder. Kâ'bî *'Uyûnü'l-mesâ'il*'de kısaca değindiği nazar konusuna atıfta bulunak⁸⁶ hudûsun bilinmesinin sadece nazar ile mümkün olduğuna dikkat çeker. Cevherin hâdisliğini bilmenin ve ispatlamanın üç bilgi kaynağı ile mümkün olduğunu savunur. Bu manâda, hâdis olan şeylerin yokluktan varlığa geçmesi durumunda, ortada devam eden/devamlılığı söz konusu olan bir varlığın olması zorunludur. Hâdis varlıklar için var olma ve yok olma şeklinde iki durumdan birinin ortaya çıkma zorunluluğu nedeniyle, Kâ'bî'ye göre aklen bu iki hal dışında zorunlu bir varlığın gerekliliği ortadadır.⁸⁷ Ona göre cevher ve araz, adem(yokluk) halinde bu niteliklerine sahip değildirler. Çünkü ma'dûm, şey olmakla birlikte onun cevher veya araz diye vasıflandırılması doğru değildir.⁸⁸

Âlemin hâdis olmasını bilmek kadîmi anlamayı sağlayacağından, Kâ'bî hudûs ve kıdem kavramlarını izah ettikten sonra kadîmin herhangi bir hâdis ile birlikte var olmasını, (teklik dışarıda tutulması koşuluyla) belli hususlarda aralarında bazı ortak noktaların varlığıyla ilgili olduğunu belirtir. Böylece hudûsiyet açısından aralarında müşterek durumların olduğu görülmektedir. Ancak hiçbir şekilde değişmeyen husus, kadîm varlığın hâdisten önce bulunması ve ondan bağımsız olmasıdır. Bundan dolayı muhdes olan bir şeyin muhdis olan Allah'tan önce olması imkânsız olduğuna göre, muhdis ancak Allah olmalıdır.⁸⁹ Kâ'bî'nin tevhîd ilkesini ispat etmek için bir çaba içinde olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Böylece tevhîd savunmasını ve ispatını sünni kelâmcıların yöntemini kullanarak yaptığını görmek mümkün olmaktadır.

Âlemin ebedî olmayıp sonlu olmasını çeşitli aklî delillerle desteklemeye çalışan Kâ'bî'ye göre, âlemin hâdis olduğunun delillerinden biri de sonlu olmasıdır. Ona göre sonlu olmak aynı zamanda tam olmamak ve noksan olmak anlamına gelmektedir.⁹⁰

Kulların fiillerini, yine tevhîd bağlamında değerlendiren Kâ'bî'nin konuyla ilgili görüşlerini kritik eden Matüridi, Allah'ın fiili ile insanın fiili

85 Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekolleri*, s. 188.

86 Kâ'bî, *'Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 33-41.

87 Kâ'bî, *'Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 55-56.

88 Arpaguş, "Bağdat Mu'tezile Ekolü: Kâ'bî Örneği", s. 174.

89 Kâ'bî, *'Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 57; Akın, *Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekolleri*, s. 139.

90 Kâ'bî, *'Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 69.

konusunda hatalı olduğunu söyler. 'Uyûnü'l-mesâ'il'de karşılaşmadığımız ancak Mâtürîdî'nin Mu'tezilî bir müntesip ve mümessil olduğunu belirterek Kâ'bî'nin görüşlerini eleştiri konusu yapmaktadır. Mâtürîdî, insana ait bir fiilin Allah'ın halikı olmasını Kâ'bî'nin imkânsız gördüğünden bahseder. Kâ'bî bunu, bir fiilin bir tarafının insana, bir tarafının Allah'a bağlanmasının mümkün olmadığına dayandırmaktadır. Kâ'bî'ye göre, Allah'ın gerçek anlamda bir iradesi bulunmadığından Allah'ın iradesinden kasıt, Allah'ın bilmesi ve emretmesidir. Yani bir fiilin iki faile (ait olmak üzere iki ayrı irade ile) meydana gelmesi gerekir. Halbuki böyle bir durum iki iradenin aynı noktayı hedeflemesi durumunda söz konusu olabilir. Kâ'bî burada, kulların fiilinin gerçekleşmesi için iki iradenin aynı yönde karar vermesinin imkansızlığı ilkesiyle hareket eder. Kâ'bî'nin iddiasına karşılık Mâtürîdî, Allah ile kulların bazı mallardaki ortak mülkiyeti meselesi üzerinden cevap verir. Burada cari olan mülkiyet nasıl ortaklık şeklinde anlaşılıyorsa fiil için de aynı durumun söz konusu olduğunu ifade eder.⁹¹

Yine Mâtürîdî bir kelâmcı olan Lâmişî (ö. 522/1128) *et-Temhîd li-kavâ'idî't-tevhîd* adlı eserinde bazı Mu'tezilî kelâmcıların görüşlerini değerlendirirken Kâ'bî'ye de değinmektedir. Lâmişî'nin iddiasına göre Kâ'bî, şehvet manası içermesi nedeniyle, Allah'ın irade sıfatının bulunmasını mecazen veya hakiki manada kabul edilemez bulur.⁹²

Kâ'bî'nin iradeyi bu şekilde anlaması onu Nazzâm ile buluşturmuştur. ⁹³Böylece Nazzâm ve Kâ'bî irade konusunda Basra Mutezile'sinden farklı düşündüklerini ortaya koymuşlardır.

2.1.1. Hudûs Delili

Allah'ın varlığının delillerinden biri olan⁹⁴ hudûs ve onun delil olma yönü, Kâ'bî tarafından isbât-ı vâcib konusunda üzerinde durulan bir mesele olmuştur. Buna göre bir şeyin var olması için onu yaratan bir varlığın gerekliliğine dikkat çeken Kâ'bî, bu hâdisliğin cevherden ziyade araz üzerinde gerçekleşmesinin hudûs deliline daha uygun olduğunu ifade eder. Buna göre Kâ'bî, cevherlerin hâdisliğini arazların hâdis olması ile alakalı olarak ele alır. Çünkü arazları taşıyan şey cevher olup araz dikkate alındığında cevherin arazdan veya zıddından yoksun olması mümkün değildir. Buna göre cevher var olduğu sürece arazi taşımak durumundadır.⁹⁵

91 Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 381-383.

92 Ebü's-Senâ (Ebü'l-Mehâmid) Mahmûd b. Zeyd Lâmişî, *et-Temhîd li-kavâ'idî't-tevhîd*, thk. Abdülmeccid Türki, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1995, s. 78.

93 Ebü'l-Hasan b. Ahmed Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse* haz. Ahmed b. el-Hüseyn b. Ebi Haşim Mankdim, thk. Abdülkerim Osman, 2. Baskı, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire 1988, s. 434.

94 Bekir Topaloğlu, "Hudûs", DİA, C. 18, İstanbul 1998, s. 304-309.

95 Kâ'bî, *Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 75-81.

Her muhdesin/yaratılmış varlık için, bir muhdisinin/yaratıcının olması gerektiği ilkesini değerlendiren Kâ'bî, âlemin bir yaratıcısı olan bir muhdisin bulunmasının akıl açısından zahir olduğunu belirtir. Zira bir kitap katipsiz olamayacağı gibi, muhdes olan âlemin bir muhdisinin olması aklen zarurilik ifade eder. Burada yine Mu'tezile'nin anlayışına bağlılığını koruyarak hareket eden Kâ'bî'ye göre âlemin hâdisliği, bir muhdisin ihdasıyla mümkün olur. Ancak bunun bir vucubiyete bağlı olmadan meydana geleceğini ifade eder. Böyle olunca muhdisin muhdese göre ezeli olması ve muhdesten önce olması aklen de zaruri bir durum olarak kabul edilir.⁹⁶

Muhdis ile muhdesin aralarındaki birbirinden farklı şeyler olduğuna vurgu yapan Kâ'bî, muhdisin hayy ve kâdir olması gerektiğini söyler. Zira muhdis olan Allah'ın fiillerinin bulunması O'nun hayat ve kudret sahibi olmasını gerektirir. Kudret sahibi bir failin bulunmamasını savunmak, fiilin ve failin inkâr edilmesi demektir. Allah'ın kudretini anlatan Kâ'bî, insan seçiminin olduğunu savunurken de aynı mantıkla insanın kudretinin ve hayat sahibi olmasının gerekliliğini ispatlamaya çalışır.⁹⁷ Kâ'bî'nin Allah'ın varlığını ispat hususunda hudûs delili üzerinde durması, Mu'tezile'nin ilk dönemlerde bu delil üzerinde durması ile alakalı olsa gerektir.⁹⁸

Kâ'bî'nin *'Uyûnü'l-mesâ'il*'de hudûs delili üzerinde daha fazla durmasına karşılık, Mâtürîdî isbât-ı vâcib hususunda sadece hudûs delili ile yetinmeyerek diğer delilleri de değerlendirmektedir. Allah'ın varlığının delili olarak evrenin önemine dikkat çeken Mâtürîdî, aynı yöntemi sıfâtullah meselesinde de kullanmaktadır.⁹⁹

2.2.2. Hayy, Âlim ve Kâdir Olması

Kâ'bî'nin Allah'ın varlığı ve birliği konusunda diğer delillerden ziyade hudûs delili üzerinde durduğu gibi, sıfâtullah meselesinde de özel olarak belli sıfatlara yoğunlaştığı görülmektedir. Bu manada Kâ'bî, *'Uyûnü'l-mesâ'il*'de Allah'ın hayat, ilim ve kudret sıfatlarına ayrı ve özel bir yer verdiği ifade etmek gerekir.

Failin hayy olmasını bizzat görmememiz onun hayy olmasını inkar etmeyi gerektirmeyeceğini ifade eden Kâ'bî, Allah'ın zatı gereği olduğu için, hareket eden bir durumu bizim hissetmemiz söz konusu olamaz. Zira tek

96 Kâ'bî, *'Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 85-87.

97 Kâ'bî, *'Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 89-98.

98 Hudus, cevher ve araz olarak âlemin hâdis olması demektir. Allah'ın varlığının delillerinden olmasını ilke defa Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) savunmuştur. Ca'd ile birlikte Cehm b. Safvan'ın (ö. 128/745) savunduğu delil daha sonra Mu'tezile tarafından kullanılmıştır. Genel kabule göre hudus delili mezhepler arasında ilk defa Mu'tezile tarafından kullanılmıştır. Bkz. Bekir Topaloğlu, "Hudûs", DİA, c. 18, İstanbul 1998, s. 305.

99 Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 34-40.

başına hayy olmakla birlikte, hareketli ve gözle görünür olması onun cismani bir varlık olması sonucunu doğurur. Yemeye ve içmeye gücü yeten bir failin kâdir olduğunu iddia etmek mümkün olamaz, böyle bir varlık ancak cisim olabilir.¹⁰⁰Burada Kâ'bî, adeta kudretin zahirî tezahürlerine dikkat çekmiş oluyor.

Matüridi *Kitâbü't-tevhîd*'inde sıfatullah meselesinde Kâ'bî'den bahsederken, onun gerçekte Allah'ın sıfatının bulunmadığını, sadece onu vasıflandıranın nitelemesi ve O'na isim nispet eden kişinin kullandığı kavramların ve isimlerin söz konusu olduğunu söyler. Yine ona göre zaten sonunda birleştiği için Allah'ın zâtî veya fiilî sıfatlarının ayırımını tam bir şekilde yapmanın imkânı da yoktur.¹⁰¹

Kâ'bî'ye göre bir varlığın hayy olması onun kâdir olmasını gerektirmediği halde, kudretinin olması onun hayat sahibi olmasının bir gereğidir. Kudreti olan varlığın mutlaka hayat sıfatına sahip kabul edilmesi gerektiği için, hayy olmayan bir kâdir varlıktan asla söz edilemez. İnkarcıların hayat, ilim ve kudret sıfatlarını cismanîlik alameti olarak saymalarına dikkat çeken Kâ'bî, bunun uluhiyet hakkında düşünülmesinin doğru olmayacağını belirtir. Zâtî itibariyle ilim sıfatına sahip olan âlimin ilmîni inkâr etmek söz konusu olacağından aynı şekilde kudret sıfatına sahip olan kâdirin kudretini reddetmek durumu ortaya çıkacaktır.¹⁰²

Kâ'bî sıfatlarla ilgili olarak özellikle hayat, ilim ve kudret üzerinde durur. Sıfatları fiilî ve zâtî olmak üzere ikiye ayırmanın mantıklı bir temelini olmadığını savunur.¹⁰³*Kitâbü't-tevhîd*'de Eş'arî'ler'den farklı bir telakkiyle tekvîn sıfatını inceleyen Mâtürîdî, bu konuda yine Kâ'bî'yi muhatap alarak görüşlerini ortaya koymuştur. Aslında Mu'tezile'nin (ve özel olarak Kâ'bî'nin) zât-sıfat ilişkisine tepki olarak Mâtürîdî konuyu tekvin sıfatı üzerinden değerlendirmektedir.¹⁰⁴ Dolayısıyla Kâ'bî'nin etkisi Mâtürîdî'nin Mu'tezile'yi sıfatlar konusunda eleştirirken yine hissedilmiştir. Böylece Mâtürîdî, Eş'arîlik'ten ayrıştığı konulardan olan kudret-tekvîn ilişkisinden hareketle, tekvîn sıfatını merkeze alarak Mu'tezile'ye yönelttiği tenkit örgüsünü inşa etmiştir.

Yukarıda değerlendirmeye çalıştığımız sıfatullah konusu, Kâ'bî'nin eserinin bir bölümünü oluşturur.¹⁰⁵ Bu bölümde Kâ'bî, konuya sistematik bir yaklaşım göstermemiş sadece hayat ve kudret gibi belli sıfatlar üzerin-

100 Kâ'bî, *Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 90-92.

101 Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 79-89.

102 Kâ'bî, *Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 104.

103 Kâ'bî, *Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 79-80.

104 Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturidilik İlişkisi*, Ankara Okulu, Ankara 2013, s. 290.

105 Kâ'bî, *Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 90-105.

de dururken Mu'tezile'nin de benzer bir davranış içinde olması bağlamında mezhebi aidiyetini göstermiş olmaktadır. Ayrıca Allah'ın ilim, basar ve sem' gibi sıfatlarının sadece onun bilmesi anlamında kullanılacağını söylerken Kâ'bî böylece sıfatları nefyeden Mu'tezile ile aynı görüşe sahip olduğunu göstermiştir.

Kelâmcıların tevhîd ilkesi bağlamında değerlendirdikleri hususlardan biri, sıfât anlayışının cismanîliğe götürmeyeceğidir. Bilindiği gibi cismin ana maddesiyle görünüm ve özellikleri birbirinden farklı şeylerdir. Kelâm bilginleri bu görünüm ve özellikleri isimlendirme hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları "araz", bazıları ise "sıfat" demeyi tercih etmiştir. Kâ'bî'nin "cisme ait görünüm ve özelliklerin, cismin kendisi olmadığı sübut bulunca bunların artık araz olduğu anlaşılmıştır" tarzındaki sözünü Mâtürîdî hatalı bulur. Ona göre Kâ'bî'nin burada söylemesi gereken, cismin dışındaki yaratılmışların araz olmasıdır. Halbuki Kur'an'da cisimler kastedilerek araz ismi kullanılmıştır: "Siz eğreti dünya malını istiyorsunuz" (Enfal, 8/67) "Eğer ele geçirilmesi yakın bir dünya malı (araz)... olsaydı" (et-Tevbe, 9/42). Buna göre bu görünüm ve özelliklere "sıfat" demek İslami isimlendirmeye daha uygundur.¹⁰⁶

Mâtürîdî'nin Kâ'bî'ye ait olduğunu söylediği görüşlerin izinin sürülmesi ayrı bir önemi hazidir. Örneğin, *'Uyûnü'l-mesâ'il*'de bu tür düşüncelere rastlamak mümkün olmasa da Mâtürîdî, sıfatların zâtın ne aynı ne gayrı olduğu hususunu Kâ'bî'nin de benimsediğini ihsâs ettirmektedir. Bununla birlikte Mâtürîdî'nin konuya yaklaşımıyla Kâ'bî'yi tamamen aynı yönde olmadığından¹⁰⁷ bunu açıkça ifade etmek zor görünmektedir.

Mâtürîdî'nin konu ile ilgili verdiği bilgiler ve bu bilgiler ışığında yaptığı tenkitler daha kapsamlı bir mahiyet arz etmektedir. Mâtürîdî, Kâ'bî'nin zâtî sıfatlarla fiilî sıfatlar hakkındaki görüşlerini tenkit etmek maksadıyla Mu'tezile'ye özel bir bölüm ayırarak şöyle der: "Kâ'bî'nin görüşlerini vererek hem kendisinin Allah'ı bilip bilmediğini ortaya koymuş oluruz, hem de Mu'tezile'nin yeryüzündeki imamı olarak kabul edilen Kâ'bî üzerinden Mu'tezile'nin ilmi seviyesini görürüz".¹⁰⁸ Görüldüğü gibi bir çok yerde yaptığı gibi burada da Mâtürîdî Kâ'bî'nin adını verirken bir küçümseme ve alaya alma üslubu ile karşılaşmaktayız.

Kâ'bî, *'Uyûnü'l-mesâ'il* adlı eserini Allah-âlem ilişkisi üzerinden yani hudûs delili bağlamında inşa ederken kadîm olan varlığın hayat, ilim ve kudret sıfatlarına sahip olmasının gerekli olmasına ağırlık vermiştir.

106 Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 33.

107 Arpağuş, "Bağdat Mu'tezile Ekolü", s. 179.

108 Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 78-79.

Allah'ın birliğinin deliline dair akli argümanlarla hareket eden Kâ'bî'ye göre, âlemin muhdisinin bir ve tek olduğuna dair pek çok delil olduğu halde inkârcıların varlığı, dünyada fısk, zulüm ve haksızlığın yaşanması konularını öne sürerek tek ilah düşüncesinin yalan olduğunu savunurlar. Ona göre bu tür fiiller, muhdisine nispetle değil failine bağlı olarak meydana gelir. Ancak muhdeslerin çokluğuna bağlı olarak birden fazla failin olması ile muhdisin birden fazla olması birbiriyle karıştırılmamalıdır. Zira muhdis, bir olan Allah'tır, beşer planında çeşitli şekillerde ortaya çıkan fiillerin faili ise insan oluyor. Tevhîd bağlamında muhdis olan ilahın teklifi daha çok cevher ve a'yanlar çerçevesinde yapılan bir tartışma olduğundan, kulların yaptığı fiillerin çok olmasına bağlı olarak birden fazla failin bulunması bu teklife aykırılık teşkil etmez.¹⁰⁹Kâ'bî burada Mu'tezile'nin husn-kubh anlayışından hareketle, kabîh olan fiillerin yine insana nispet edilmesi gerektiğine dair Mu'tezilî ilkeye uyduğunu göstererek tevhîd endeksli bir teoriyi merkeze aldığını göstermektedir.

Mâtürîdî'ye göre Kâ'bî'nin sistemi, müspet ve menfi olarak Allah hakkında söylenebileceklere dayanmaktadır. Burada esas mesele, Allah'ın hâdis ile nitelendirilmesinden kaçınarak tevhîd ilkesini ispat etmek ve bunu muhafaza etmektir. Ona göre Kâ'bî'nin düşüncesi, Allah'ın zâtı ve sıfatları ile ilgili olarak örneğin onun işitme ve ilmi arasında hâdis varlıklarda olduğu gibi bir ayırım yapmanın mümkün olmadığı yönündedir. İnsan, işitme duygusu ile sadece duyulan şeylerden haberdar olabilirken, Allah için bu tür bir sem' veya ilim şeklinde iki ayrı sıfat arasında olduğu gibi bir ayırım doğru olmaz. Sübutî sıfat olan, "işitilen bir şeyi Allah bilir demek" Allah'ın zâtı açısından bir değişikliğe neden olacak şekilde anlaşılabilir.¹¹⁰

Kâ'bî eserin sonlarına doğru tadil ve tecvir meselesini ele alır. Filozofların akıldan dolayı insanı aziz ve şerefli kabul etmelerini dile getiren Kâ'bî, onların akıl ile ilgili bu kanaatlerini onaylayarak bundan ötürü Allah'ın kula mükellefiyet yüklemesinin onun adaleti gereği olduğunu savunur. Aziz ve şeref sahibi olmasının sebebi olan akla yönelik Allah'ın ayrıca tebliğde bulunması nedeniyle kul, masiyet ve taatlerine göre cennet ve cehennem hak edecektir. Kâ'bî'ye göre ebedî nimetleri elde etmeyi istemek, emir ve nehiylerde bulunan Allah'ı bilmek ve ona şükretmek, zulüm yapmayı ve haddi aşmayı terk etmek aklın kabul edebileceği hususlardır.¹¹¹

İnkâr edeceklerini ve günah işleyeceklerini bildiği halde Allah'ın neden o insanları yarattığı şeklindeki soruya cevap veren Kâ'bî, bunun Al-

109 Kâ'bî, *'Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 109-110.

110 Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, s. 78-79.

111 Kâ'bî, *'Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 123-126.

lah tarafından kullarına bir fazilet ve ihsan manası taşıdığını ifade eder. Zira insanın taatlere sarılarak yaratana şükretmesi gerekir. Kâfir birinin neslinden binlerce müttaki ve mü'minin çıkabilmesi buna en güzel örnektir.¹¹²

Peygamber ve şariat göndererek ihsanını izhar eden Allah, bunu iman ederek cenneti kazanan mü'min kuluna yönelik gerçekleştirdiği gibi kâfiri de uyguladığı için yine Allah'ın ihsanı olarak zikreder.¹¹³ Böylece Kâ'bî, Allah'ın peygamber göndererek insanlara yükümlülüklerini hatırlatması, inanmayacağını ezeli ilmiyle bildiği halde kâfir için de bir ihsanın mevzu bahis olduğunu kabul etmiş olur. Nitekim Mu'tezile 'ye göre Allah'ın bütün insanları yaratması başlı başına bir ihsan ve lütuf eseridir. İnsanın en şerefli bir varlık olarak akıl ve irade sahibi olması ve buna ilave olarak insana peygamber ve şariat gönderilmesi yine bir ihsan ve lütuf eseridir.¹¹⁴ Kâ'bî yukarıdaki değerlendirmesiyle Allah'ın kullarına peygamber göndermesi ile ilgili mu'tezilî yaklaşıma uygun bir kanaata sahip olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Kâ'bî, Irak ve Horasan gibi önemli ilmî merkezlerde yaşamış Mu'tezile mezhebine mensup bir kelâm bilginidir. O, Bağdat'da ilmîni ikmâl ettikten sonra, bir misyon gereği Horasan bölgesine giderek orada Mu'tezilî görüşleri yayması, bu nedenle İmâm Matürîdî'nin dikkatini çekmesi ve onun tarafından eleştiriyeye tabi tutulması, Mu'tezile-Mâtürîdî ilişkisini okuma noktasında Kâ'bî'nin önemini ortaya koymaktadır. Mâtürîdî, Mu'tezile'nin önemli merkezleri sayılan Basra ve Bağdat bölgelerinden uzak olan Semerkand'da yaşamasına rağmen, Kâ'bî vesilesiyle Mu'tezile'yi ve görüşlerini değerlendirmiştir.

Mâtürîdî'nin, Mu'tezile eleştirisi yaparken sık sık Kâ'bî'den söz etmesi onun görüşlerinin Mu'tezile içindeki yerini ortaya koyduğu gibi, onun görüşlerinin bölgedeki tesirini de göstermektedir.

Pek çok eser kaleme alan Kâ'bî'nin en önemli ve meşhur eseri *Kitâbu'l-mağâlât*'dır. Aslında ayrı bir kitap olmakla birlikte mezkûr eserin sonuna bir bölüm olarak eklediği *'Uyûnü'l-mesâ'il* de kelâm ilminin bazı konularını ele alması bakımından önemlidir. Eserin Kâ'bî'ye nispetinde herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Burada Kâ'bî, en fazla varlık konusu üzerinde durmaktadır. Sıfât meselesi bağlamında tevhîd konusuna ağırlık veren Kâ'bî, nazar, mürtekeb-i kebîre gibi bazı konuları men-

112 Kâ'bî, *'Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 128-129.

113 Kâ'bî, *'Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 123-126.

114 İlyas Çelebi, "Lütuf" *DA*, C. 27, İstanbul 2003, s. 239.

sup olduğu mezhebin genel anlayışına uygun bir şekilde incelemektedir. Mu'tezile'nin tevhîd konusundaki hassasiyetinin sıfât anlayışına yansımalarını Kâ'bî'de de görmek mümkündür. Ancak o, yer yer Mu'tezile'yi de eleştirerek mezhep taassubunun bulunmadığını ispat etmektedir.

Varlık meselesini hudûs delili üzerinden temellendiren Kâ'bî, hâdis, muhdis ve muhdes kavramlarını inceleyerek cevher ve arazların yaratılmış olması ve âlemin sonlu olmasını ele almıştır. Tevhîd merkezli olarak sıfat meselesini inceleyen Kâ'bî, özellikle fiil-fâil ilişkisi bağlamında Allah'ın hayy, ilim ve kudret sahibi olmasını vurgulamıştır. Allah'ın bu sıfatlarının sadece onun bilmesi anlamında kullanılacağını söyleyen Kâ'bî böylece sıfatları nefyeden Mu'tezile ile aynı görüşe sahip olduğunu göstermiştir.

Çalışmada görüleceği üzere, Mâtürîdî'nin eleştirilerine konu edindiği bazı meseleler Kâ'bî tarafından savunulurken, bazı görüşlerin Kâ'bî'ye ait olup olmadığını tespit etmek ise mümkün olamamaktadır. Kâ'bî'nin Mu'tezile içindeki konumu ve görüşlerinin Horasan'da hızla yayılması, Mâtürîdî kelâmının ortaya çıkmasının sebepleri arasında sayılmaktadır. Böyle bir durum, Mâtürîdî kelâmının oluşmasında tek başına bir sebep olmasa da önemli amillerden biri olarak kabul edilebilir. Bu husus, Mâtürîdîliğin kendini bir çeşit Mu'tezile karşıtı olarak gördüğü ve onun görüşlerini reddetmek üzere bir konum belirlediği şeklinde bir değerlendirilmeye de mahal vermektedir. Bununla birlikte Mâtürîdîlik, bazı kelâmî meselelerde Mu'tezile'ye daha yakın bir noktada yer almaktadır. Ne olursa olsun Mâtürîdîlik, kendine özgü kelâmî görüşleriyle müstakil bir ekol olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdülhamit, İrfan Fettâh, “Eş’arî, Ebü’l-Hasan”, DİA, c. 11, İstanbul 1995, s. 444-447.
- Acar, Ayşe Neslihan, *Ebu’l-Kâsım el-Kâ’bî’nin Makâlât’ında Mu’tezileyi Ele Alış Şekli* Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- Akın, Murat, *Basra ve Bağdat Mu’tezile Ekolleri (Şahıslar ve Görüş Ayrılıkları)* Sonçağ Yayınları, Ankara 2017, 367 s.
- Arpaguş, Hatice, “Bağdat Mu’tezile Ekolü: Kâ’bî Örneği”, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, 2011.
- Aydınlı, Osman, *Akılci Din Söylemi: Farklı Yönleriyle Mu’tezile Ekolü*, Hitit Kitap Yayınevi, Ankara 2010, 390 s.
- Aydınlı, Osman, *İslam Düşüncesinde Aklîleşme Süreci: Mu’tezile’nin Oluşumu ve Ebü’l-Hüzeyl Allâf*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, Thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, y.y. Beyrut 1996, 14 Cilt.
- Bağdâdî, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir, *el-Farq beyne’l-fırağ*, Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Dârü’t-Türaş, Kahire ts. 366 s.
- Bebek, Adil, “Kâ’bî”, DİA, c. 24, İstanbul 2001, 27.
- Çelebi, İlyas, “Lütuf”, DİA, c. 27, İstanbul 2003, 27: 239-241.
- Çelik, Taha, *Ebu’l-Kasım el-Kâ’bî ve Kabûlü’l-Ahbâr ve Ma’rifetü’r-Ricâl İsimli Eseri*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2009, 89 s.
- Eş’arî, Ebu’l-Hasan, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, Trc. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2005.
- Gölcük, Şerafettin, “Hayyât, Ebü’l-Hüseyin”, DİA, c. 17, İstanbul 1998, s. 103-105.
- İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Şehabeddin Ahmed, *Lisânu’l-mîzân*, Thk. Abdülfettâh Ebü Ğudde, y.y. Beyrut 2002, 4 Cilt.
- İbn Nedîm, Ebu’l-Ferec Muhammed b. Ebu Yakub İshak, *el-Fihrist*, Thk. Yusuf Ali Tavit, y.y. Beyrut 1996.
- İbnu’l-Esîr, Ebu’l-Hasan Ali b. Ebu’l-Kerem Muhammed b. Abdülkerîm, *el-Lubâb fî Tehzîbi’l-Ensâb*, y.y. Beyrut 1980.
- Kâ’bî, Ebü’l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhi, *Fazlü’l-i’tizâl ve tabakâtü’l-Mu’tezile*, Thk. Fuad Seyyid, ed-Darü’t-Tunisiyye, Tunus 1974.
- Kâ’bî, Ebü’l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhi, *Kitâbu’l-Makâlât ve ma’ahu ‘Uyûnü’l-mesâ’il ve’l-cevâbât*, Thk. Hüseyin Hansu-Racih Kurdi, Abdülhamid Kurdi, Kuramer, İstanbul; Darü’l-Feth, Amman 2018.
- Kâ’bî, Ebü’l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhi, *Kitâbü’l-Ahbâr fî ma’rifeti’r-ricâl*, Thk. Hüseyin Hansu, Kuramer, İstanbul; Darü’l-Feth, Amman 2018.527 s.
- Kâ’bî, Ebü’l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhi, *‘Uyûnü’l-mesâ’il ve’l-Cevâbât*, Darü’l-Hamid, Amman 2014, 148 s.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü’l-Hasan b. Ahmed, *Şerhu’l-uşûli’l-ğamse*, haz. Ahmed b. el-Hüseyin b. Ebi Haşım Mankdim, thk. Abdülkerim Osman, Mektebetü’l-Vehbe, 2. bs., Kahire 1988.

- Kâdî Abdülcebbar, İmadüddin Ebi'l-Hasen Abdülcebbar b. Ahmed, *Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, Nşr. Fuad Seyyid, ed-Darü't-Tunisiyye, Tunus 1974, 451 s.
- Kalaycı, Mehmet, *Tarihsel süreçte Eşarilik-Mâtürîdîlik İlişkisi* Ankara Okulu, Ankara 2013, 384 s.
- Kaplan, Yunus, *Horasan Mu'tezilesi ve Ebu'l-Kâsım el-Kâ'bî'nin Hayatı*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.
- Keskin, Mehmet, "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile Mağâlât Geleneği: el-Eş'arî ve el-Belhî Örneği", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2014, S. 27.
- Koçoğlu, Kıyasettin, *Mâtürîdî'nin Mu'tezile'ye Bakışı*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005.
- Koloğlu, Orhan Şener, "Kâdî Abdülcebbar'a Göre İmâmiyye Fırkaları: Mu'tezilî Mağâlât'tan Bir Kesit", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, S. 12/2, s. 203-255.
- Lâmişî, Ebü's-Senâ (Ebü'l-Mehâmid) Mahmûd b. Zeyd, *et-Temhîd li-kavâ'idü't-tevhîd*, Thk. Abdülmecid Türki, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1995.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, Thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, İsam yayınları, Ankara 2003, 718 s.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, Trc. Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları, Ankara 2002, 532 s.
- Musahan, Ali Yıldız, "Maveraünnehir Bölgesinde Mu'tezile-Matüridi Etkileşimi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, S. 28/1, s. 185-220.
- Musahanov, Yulduz, *Maturidi'nin Mu'tezile Eleştirisi (Ebu'l-Kasım el-Kâ'bî el-Belhi Bağlamında)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2009, 185-220.
- Özen, Şükrü, "IV. (X.) Yüzyılda Maveraünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 2003/9 (2003): 49-85.
- Özen, Şükrü, "Mâtürîdî", *DİA*, c. 28, İstanbul 2003, 146-151.
- Safedî, Ebü's-Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah, *el-Vâfi bi'l-vefeyat*, i'tena Muhammed Adnan Bahit, Mustafa Hıyari, V, Franz Steiner Verlag, Beyrut 1993, 24. Cilt, 469 s.
- Topaloğlu, Bekir, "Hudûs", *DİA*, c. 18, İstanbul 1998, 304-309.
- Watt, William Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Trc. Ethem Ruhi Fığlalı, Umran Yayınları, Ankara 1981, 427 s.

